

تاریخچه سند و مراکز اسناد در جهان و ایران

نیره خدادادشهری

محمد حقی خوانساری

کارشناسی ارشد مطالعات آرشیوی دانشگاه الزهراء

دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ تشیع دانشگاه ادیان و مذاهب

مقدمه

شناخت احوال گذشتگان موجب کسب تجربه و روشنی راه آینده و تعیین کننده خط مشی دولتمردان و مقامات و طبقات مختلف هر جامعه است. بدیهی است که بررسی واقعیت های تاریخی هر قوم و ملتی مبتنی بر اسناد و مدارک تاریخی و منابع فرهنگی مدون میسر خواهد بود.^۱

در بسیاری از ادوار تاریخ الفظی چون خزانه برای مرکز اسناد و آرشیو به کار رفته است. بنابراین آرشیو پدیده ای جدید نیست و اگرچه امروز گستره و کاربردی وسیع تر از گذشته پیدا کرده است، اما از زمانی که حکومت ها و دولت ها در تاریخ نام و نشانی یافتند، آرشیو هم وجود داشته است.

تاریخچه آرشیوها به زمان پیدایش خط برمی گردد. در نتیجه حفاری هایی که در نقاط مختلف انجام شده، هزاران لوح کشف شده که مدارک مربوط به سه نوع آرشیو را در اختیار ما گذاشته است: آرشیوهای سلطنتی، آرشیوهای معابد و آرشیوهای خصوصی.

امروز دیگر مسلم است که دولت های باستانی دارای آرشیوها منظم و معتبری بوده اند و اسناد و نوشته های مربوط به تاریخ خود را در مخازنی مطمئن نگهداری می کرده اند.^۲

در این مقاله که دومین شماره از سلسله مقالات درباره اسناد محسوب است، با توجه به اهمیت اسناد ابتدا با تاریخچه و سیر ایجاد مراکز اسناد در ایران و جهان آشنا می شویم. گفتنی است که در اولین مقاله در زمینه سند، اهمیت و کاربرد آن در انجام تحقیقات مباحثی ارائه شد. در مقاله حاضر نیز ابتدا در خصوص تاریخچه آرشیو در زمان باستان صحبت می شود، سپس روند شکل گیری آرشیوهای جدید در اروپا پیگیری می شود و در ادامه پیش از پرداختن به بحث مفصل تاریخچه آرشیو در ایران، درباره تاریخ آرشیو در امپراتوری عثمانی بحث می شود.

چکیده:

نوشتار حاضر دومین اثر از سلسله انتشارات پیرامون اسناد به شمار می آید. نویسندگان می کوشند نخست تاریخچه آرشیو را در جهان مورد مذاقه قرار دهند. در ادامه، تاریخچه آرشیو عثمانی و تاریخچه آرشیو ایران را بررسی می کنند.

کلیدواژه:

تاریخچه سند، مراکز اسناد، آرشیو، تاریخچه آرشیو، آرشیو عثمانی، آرشیو در ایران، آرشیو در جهان.

۱. شازقی، «آینده آرشیو و پژوهش های تاریخی»، ۱۳۹۳، ص ۱۷۹.

۲. غلامرضا فدایی، مقدمه ای بر شناخت اسناد آرشیوی، ص ۳۵-۴۵.

تاریخچه آرشیو در جهان

یونانیان از اولین اقوامی بودند که به نگهداری اسناد و مدارک اقدام کردند. آنها اسناد و مدارک خود را در معابد، از جمله پرستشگاه «منارون» که به نام مادر خدایان است ضبط می‌کردند. در این‌گونه معبدها گزارش‌های مجالس، قوانین و رساله‌ها و سایر مدارک کشور نگهداری می‌شد. دولت شهرهای یونان نیز برای نگهداری اسناد خود مراکزی به نام «آرشیون» داشته‌اند. در آتن هر دادگاه و معبد برای خود آرشیوی داشته است. در سده سوم پیش از میلاد یک آرشیویزرگ دولتی و مرکزی در یونان بوده است که در آن زمان همه مردم حق استفاده و رونوشت برداری از آرشیو و اسناد را داشته‌اند.^۲

رومی‌ها آرشیوهای دولتی و خصوصی به نام «تبولاریوم» داشتند و در سده چهارم قبل از میلاد در زیرزمین معبد ساتورن آرشیوی وجود داشته است. در بعضی شهرهای دیگر نیز مخازن اسناد وجود داشته و خانواده‌های اعیان و اشراف آرشیوهای سلطنتی داشته‌اند.

مصر هم آرشیوهای غنی داشته است. آنها روی پاپیروس می‌نوشتند و مسائل حقوقی، اداری، قضایی و اقتصادی آنها در معابد آفرودیت و ادفو موجود است.

در قرن دوازدهم میلادی بایگانی مفهوم تازه‌ای پیدا کرد و آرشیوها به وجود آمدند و تا قرن شانزدهم در سراسر اروپا توسعه یافتند. در این آرشیوها (مخازن احکام) تنها اسنادی که ارزش دائمی داشتند و لازم بود در آینده باقی بمانند، به شیوه‌ای اصولی تنظیم، طبقه‌بندی و نگهداری می‌شدند.

نقل شده است که شاهان در هنگام جنگ نیز اسناد را با خود حمل می‌کردند. در سال ۱۱۹۴م فیلیپ آگوست شاه اسناد خزانه خود را در جنگ «فرتوال» در منطقه واندوم گم کرد. از این تاریخ به بعد شاهان درس گرفتند که اسناد و مدارک را در جایی امن و مطمئن گذارند و به همراه خود به میدان جنگ نبرند. در واقع می‌توان گفت که آغاز حرکت تشکیل سازمان اسناد سلطنتی به این زمان برمی‌گردد.

قرن شانزدهم در تاریخ آرشیوها دارای اهمیت خاصی است. در این زمان آرشیوهای دولتی شکل گرفت. هدف از تأسیس آرشیوهای دولتی که همچنان تا اواخر قرن هجدهم گسترش می‌یافت این بود که وسیله‌ای مؤثر برای حل و فصل امور در اختیار حاکم قرار دهد، بدین جهت آرشیوها جنبه محرمانه داشتند.

در قرن هفدهم با هزینه حکمرانان، جنگی واقعی با حربه اسناد و احکام میان محققان به وجود آمد. با اقدام صدراعظم لویی چهاردهم در تشکیل «مجمع تحقیقات تاریخی» که همه دستورها و فرمان‌های پادشاهان فرانسه را انتشار می‌داد، آرشیو مفهوم واقعی خود را در اذهان باز یافت.

در اواسط قرن هجدهم کار بایگانی اسناد و مدارک در مخازن بزرگ آرشیوهای دولتی وارد مرحله جدیدی شد. بروز انقلاب در کشور فرانسه با از میان برداشتن نهادهای قدیمی، امکان تمرکز آرشیوها را به شیوه‌ای مدرن فراهم آورد. مجموع بایگانی‌های سیاسی، اداری، فتوئال و مذهبی در یک محل گردآوری می‌شد، به طوری که از مقیاس آرشیوهای دولتی تجاوز کرد و آرشیو ملی شکل گرفت. این اقدام فرانسه از نکات مثبت در تاریخ آرشیواست.^۴

از قرن هجدهم به بعد آرشیوها در پی استانداردسازی مدیریت اسناد و استفاده از فناوری‌های مختلف برای ارائه خدمات، سازماندهی و حفاظت از اسناد برآمدند.

۳. شارقی؛ «آینده آرشیو و پژوهش‌های تاریخی»؛ ص ۱۷۹.

۴. غلامرضا فدایی، مقدمه‌ای بر شناخت اسناد آرشیوی، ص ۵۵-۵۶.

در اواسط قرن هجدهم کار بایگانی اسناد و مدارک در مخازن بزرگ آرشیوهای دولتی وارد مرحله جدیدی شد. بروز انقلاب در کشور فرانسه با از میان برداشتن نهادهای قدیمی، امکان تمرکز آرشیوها را به شیوه‌ای مدرن فراهم آورد. مجموع بایگانی‌های سیاسی، اداری، فتوئال و مذهبی در یک محل گردآوری می‌شد، به طوری که از مقیاس آرشیوهای دولتی تجاوز کرد و آرشیو ملی شکل گرفت.

تاریخچه آرشیو عثمانی

تاریخ آرشیو ترکیه به دوران ترک‌های آسیای میانه بازمی‌گردد. به اعتقاد ملت ترکیه، ترک‌های ایغور در قرون وسطی از متمدن‌ترین مردم زمان خود بوده‌اند. کتابخانه‌های معتبر، مؤسسات اداری و رسمی، دفاتر ثبت اسناد، دادگاه‌های طرح دعوی و نظام بایگانی برای نگهداری مراسلات رسمی وجود داشته و سنت حفظ اسناد از زمان سلجوقیان آناتولی تا حکومت عثمانی‌ها رواج داشته است. اسناد حکومت عثمانی حاوی اسناد اداری است که با ترتیب خاصی حفظ شده است. اجداد ترک آرشیورا «خزانه اسناد» می‌گفتند. امپراتوری عثمانی شش قرن بر حوزه جغرافیایی وسیع و مردمان مختلف حکومت داشته است. اسناد تاریخی بی‌شماری مربوط به شبه جزیره بالکان، کشورهای حوزه مدیترانه و شمال آفریقا و کشورهای عربی در آرشیو ترکیه وجود دارد.

مرکز اسناد ترکیه حاوی اطلاعات بسیار ارزشمندی برای پژوهش‌های تاریخی، به‌ویژه تاریخ خلافت عثمانی و ملل مسلمان است.

تاریخچه آرشیو در ایران

رسم نگهداری و حفاظت از اسناد و مدارک دولتی در ایران از دیرباز رایج بوده است. تاریخچه آرشیو در ایران به زمانی می‌رسد که زیربنای تشکیلات اداری سلسله هخامنشیان را بایگانی سلطنتی تشکیل می‌داد. در حقیقت مغز متفکر سازمان اداری، رئیس بایگانی سلطنتی بود که فرمان‌ها و دستورهای شاه را به زیردستان ابلاغ می‌کرد.^۵ دو بایگانی اسناد اداری و مالی در تخت جمشید کشف شده است. آنچه از روایات مورخان برمی‌آید، در زمان هخامنشیان محل‌هایی برای نگهداری سالنامه‌ها و نوشته‌های دولتی بوده که به آن «دفاتر شاهی»^۶ می‌گفتند.

از اشکانیان نیز آرشیوهای گوناگونی در نقاط مختلف به دست آمده است. در سرزمین آشور و شهر الحضر و تنگ در فارس، نوشته‌ها و کتیبه‌های آرامی مربوط به دوران اشکانیان به دست آمده است. ماسن^۷ باستان‌شناس روس در سال ۱۹۵۰م آثار باستانی شهر سنا پایتخت اشکانیان در نزدیکی عشق‌آباد کنونی را کشف نمود. در نتیجه این کاوش‌ها ۲۵۰۰ سند و نوشته از آرشیو سلطنتی اشکانیان به دست آمده است. این نوشته‌ها غالباً صورت حساب‌ها و اسناد خرید و احکام معاملات و در حقیقت اسناد کارپردازی سلاطین اشکانی بوده است.

ساسانیان وقایع دوران پادشاهی خود و گزارش‌های مهم کشور را در «سالنامه‌های سلطنتی» نگهداری می‌کردند و نگهبانان آرشیو سلطنتی مسئول آن بوده‌اند. در دربار ساسانیان دبیران نقش مهمی داشتند؛ زیرا مکاتبات دولت دست آنها بود همه انواع اسناد را آنها ترتیب می‌دادند،

۵. آقایاری، حسین؛ «آرشیوها، کتابخانه‌ها و موزه‌ها؛ تفاوت‌ها و شباهت‌ها»؛ ص ۲۳.

6. Diferai bazilicai.

7. M. E. Masson.

فرمان‌های سلطنتی را انشاء و ثبت می‌کردند و محاسبات دولت را اداره می‌کردند.

از زمان سامانیان به بعد سازمان‌های اداری یا دیوان‌ها به وجود آمد. یکی از دیوان‌هایی که در این زمان و بعد از آن وجود داشت، دیوان رسائل (طغرا) بود که کلیه اسناد دولتی را نگهداری می‌کرد. رئیس این دیوان را طغرای می‌گفتند و عده‌ای در این دیوان به نام دبیر، منشی و کاتب مشغول بودند.

در آغاز حکومت سلاجقه عبدالملک کندری وزیر طغرل دستور داد دفترهای دیوانی که در زمان خلفا در بعضی از استان‌ها به عربی بوده دوباره به فارسی برگردانند و به اصلاح دفترهای مالی و تنظیم بودجه کشور پرداخت.

غزنویان مدارک خود را در سفرها و اردوگشی‌ها با خود همراه می‌بردند. ایلخانان نیز دارای آرشیو بودند و در این زمان رسم بود که هر تیرلیغ^۸ بعد از مهرشدن در دفترهای مخصوصی نوشته می‌شد.

در زمان صفویان نیز رونوشت کلیه ارقام، احکام، نشان‌ها، پروانچه‌ها، نامه‌ها و اسناد را در دفتری یادداشت می‌کردند که این دفاتر را «دفاتر خلد» می‌گفتند و محل نگهداری آنها را «انبار دفترخانه دیوان اعلی» می‌گفتند و متصدی آن را «دفتردار» می‌نامیدند. ظاهراً مکان آرشیو دولت صفوی در عمارت چهل ستون اصفهان بوده است.

در دوره قاجاریه در زمان آقامحمدخان قاجار نظریه اینکه فرمان‌های کمی صادر می‌شد و خود آقامحمدخان موجب مستخدمین کشوری و لشکری را از خزانه می‌پرداخت، نیاز چندانی به دفاتر دیوانی و مستوفیان نداشت، اما بعد از آقامحمدخان به دلیل زیاد شدن مشاغل و تعداد حقوق‌بگیران و جدا شدن خزانه جاری از خزانه به ذخیره و لزوم نگهداری حساب، مجبور بودند که به هر یک فرمانی بدهند. بنابراین نیاز به یک منشی کل داشتند که زیر نظر او منشی الممالک (رئیس دفتر مخصوص) و صاحب دیوان پشت فرمان‌ها و اسناد و مدارک حواله وجوه دولتی را طغرای بگذارند و مهر کنند. ضمناً در همین دوران ارتباط با کشورهای خارجی زیادتر شد و به دلیل رفتن مأموران ایرانی به کشورهای دیگر مانند انگلستان و روسیه این افراد بعضی از اصول اداری و بایگانی آنها را به چشم دیدند.

در زمان فتحعلی شاه قاجار، کارهای وصول مالیات و دیوانی در دفتری تمرکز یافت و این کار از ابتکارات عباس میرزا نایب‌السلطنه بود. به این دفتر اداره بیوتات می‌گفتند. اسناد و مکاتبات و سواد فرمان‌ها در دربار نگهداری می‌شد.

۸. تیرلیغ (مغولی): فرمان پادشاهی، اجازه و حکم و فرمان شاه یا امیر، برات و سند و فرمان پادشاهی (لغت‌نامه دهخدا).

۱۳۴۹ مجلس شورای ملی، قانون تأسیس سازمان اسناد ملی ایران به تصویب نهایی رسید و برای اجرا به دولت ابلاغ شد.

سرانجام در سال ۱۳۸۱ با مصوبه شورای عالی اداری، سازمان اسناد ملی ایران با کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران ادغام و «سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران» ایجاد شد. از این پس سازمان اسناد ملی با نام «معاونت اسناد ملی» وظایف تخصصی و مأموریت‌های محوله به آرشیو ملی ایران را عهده‌دار است.^۹

حال که با تاریخچه اسناد و سیر ایجاد و تأسیس مراکز اسناد در جهان و ایران آشنا شدیم، در مقاله بعدی در پی معرفی مراکز اسناد ایران هستیم تا پژوهشگران برای بهره‌برداری و استفاده از اسناد در تحقیقات خود با مراکز اسنادی مهم ایران آشنا شوند.

کتابنامه

۱. آقایاری، حسین؛ «آرشیوها، کتابخانه‌ها و موزه‌ها: تفاوت‌ها و شباهت‌ها» در غلامرضا عزیزی (ویراستار)؛ مجموعه مقالات اولین همایش ملی آرشیو؛ تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۳.
۲. شارق، سیما؛ «آینده آرشیو و پژوهش‌های تاریخی» در غلامرضا عزیزی (ویراستار)؛ مجموعه مقالات اولین همایش ملی آرشیو؛ تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۳.
۳. فدایی، غلامرضا؛ مقدمه‌ای بر شناخت اسناد آرشیوی؛ تهران: سمت، ۱۳۹۰.
۴. وهابی، فتنه؛ «آرشیو در ایران: بررسی تاریخچه‌ای» در غلامرضا عزیزی (ویراستار)؛ مجموعه مقالات اولین همایش ملی آرشیو؛ تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۳.

در دوران ناصرالدین شاه چون دستگاه‌های اداری کشور توسعه یافت و به خصوص روابط ایران با کشورهای دیگر زیاد و فرستادن سفیر به آن کشورها آغاز شد، آرشیو سیاسی وزارت امور خارجه از آرشیو مالی و اداری جدا گردید، اما تنظیم این اسناد به ترتیب سال‌ها و به درستی نبود تا سال ۱۲۸۷ش که وزارت امور خارجه در زمان میرزا نصرالله مشیرالدوله به تقلید از کشورهای اروپایی بایگانی خود را تنظیم نمود.

بعد از مشروطیت و تشکیل وزارتخانه‌های مختلف، هر وزارتخانه اسناد مکاتبات خود را نزد خود نگهداری می‌کرد و این برنامه اکنون نیز اجرا می‌شود. در سال‌های ۱۲۸۰ تا ۱۳۰۹ش هیأتی فرانسوی و بلژیکی طرحی را برای اصلاح نظام بایگانی کشور ارائه دادند و آن را به مرحله اجرا گذاشتند. به دنبال آن برای اولین بار در اردیبهشت ۱۳۰۹ش هیأت وزیران مصوبه‌ای را درباره جمع‌آوری اسناد و ایجاد «مرکز اسناد دولتی» به تصویب رساند که به موجب آن مقرر شد کلیه قراردادها، امتیازات و اسناد، ایجاد هر گونه مؤسسه دولتی یا سهام مربوط به دولت، قباله‌ها، خالصی‌ها و ... به استثنای عهدنامه‌های سیاسی در اتاقی که وزارت مالیه در کاخ گلستان به عنوان مرکز اسناد دولتی قرار داده به ترتیب مقرر ضبط و حفظ شود. در سال ۱۳۳۲ دولت بررسی مقدماتی مشکلات تراکم روزافزون اوراق زائد را آغاز کرد و نتیجه آن یک سال بعد در مجلس سنا مطرح شد، اما تصمیمی در این خصوص گرفته نشد.

مطالعات منسجم اولیه برای تأسیس آرشیو ملی ایران و تعیین تکلیف حجم انبوه اسناد راکد دستگاه‌های دولتی و وابسته به دولت از سال ۱۳۴۲ شروع شد. طرح ایجاد «مرکز بایگانی راکد» در اواسط سال ۱۳۴۳ تهیه شد. با عدم تأمین اعتبار، اجرای طرح مذکور مسکوت ماند. عده‌ای از دست‌اندرکاران، «مرکز بایگانی راکد» را برای تنظیم اوراق و پرونده‌ها و حفظ و نگهداری اسناد تاریخی کافی می‌دانستند و عده‌ای نیز با توجه به «آرشیو ملی» سایر کشورها، اهداف و وظایف و تشکیلات جامع‌تری برای مرکز در نظر داشتند. برای انجام این امر خطیر، سازمان دیگری را با نام «آرشیو ملی ایران» پیشنهاد دادند و برخی نیز بر تلفیق هر دو سازمان «مرکز بایگانی راکد و آرشیو ملی» اصرار می‌کردند.

از این‌رو تلاش‌های سازمان امور اداری و استخدامی کشور برای کسب مجوز قانونی برای تأسیس «سازمان اسناد ملی ایران» افزایش یافت. لایحه مورد نیاز که از اواسط سال ۱۳۴۵ در دست بررسی و تهیه بود، تجدید نظر شد و در آبان ۱۳۴۵ به هیأت دولت تقدیم شد. هیأت دولت در خرداد ۱۳۴۷ لایحه‌ای را که در ۸ ماده و چهار تبصره تکمیل شده بود تصویب کرد و در جلسه ششم آذر ۱۳۴۸ لایحه به تصویب مجلس شورای ملی رسید و برای اظهار نظر و تصویب به مجلس سنا ارسال شد.

پس از تصویب مجلس سنا، سرانجام در جلسه مورخ ۱۷ اردیبهشت

۹. وهابی، فتنه؛ «آرشیو در ایران: بررسی تاریخچه‌ای»؛ ص ۲۷۴-۲۸۱.

